

Андрій СМІРНОВ

СТЕПАН СКРИПНИК:
РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
У 30-х – НА ПОЧАТКУ 40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Біографічні історико-церковні студії залишаються одним із пріоритетних напрямів сучасної української історіографії. Серед знакових постатей в історії українського православ'я виділяється Степан Скрипник – посол до польського сейму від Волині в 30-х рр. ХХ ст., першоієрарх Української православної церкви у США, перший патріарх Київський і всієї України Мстислав. Чи не найменш вивченим періодом його діяльності залишаються 30–40-ві рр. ХХ ст. Найбільш плідною в міжвоєнні роки була участь С. Скрипника у національно-церковному русі за дерусифікацію церкви на Волині.

Етноконфесійна політика в міжвоєнній Польщі була зорієнтована на національну асиміляцію і релігійну інтеграцію православних українців з польською нацією і католицькою церквою. Активізований цією політикою протилежний український національно-церковний рух стимулювався усвідомленням національного начала в духовних, релігійних, звичаєвих виявах українського народу. Головним гаслом цього руху стала вимога дерусифікації Православної церкви, яка підсилювалася патріотичними настроями значної частини православних мирян, усвідомленням духовенством потреби в тіснішому зв'язку з паствою. Одночасно серед прихильників українізації виділилися радикальне і помірковане крило. Радикальне, що становило меншість і орієнтувалося на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) в Радянській Україні, було приречене на поразку. Поміркована частина виступала за «внутрішню автокефалію» в межах Православної церкви в Польщі.

Українізація церкви, яка особливого розмаху набула на Волині, після її тривалого зросійщення в ХІХ – на початку ХХ ст. і спроб

полонізації протягом усього міжвоєнного періоду, виявилася, по-перше, у відновленні соборного устрою Української православної церкви (УПЦ), сприяла тому, що всі парафіяни, а не лише одне духовенство, брали активну участь у церковно-релігійному житті; по-друге, у відродженні українських обрядів, звичаїв у культурно-обрядовій сфері, що водночас сприяло очищенню церкви від інонаціональних та іновірних елементів; по-третє, у своєрідній інкультурації православ'я, тобто впровадженні у церковно-релігійну сферу національної культури, української духовності, рідної мови як богослужбової.

Зацікавлення церковними справами у С. Скрипника виникло ще під час співпраці з Симоном Петлюрою у революційні роки¹. Існують відомості, що він у жовтні 1921 р. був присутній на Волинському єпархіальному зібранні духовенства і мирян у Почаївській лаврі, що закріпило основні вимоги національно-церковного руху². Перебуваючи в червні 1927 р. у Луцьку на Першому самоурядовому курсі для гмінних урядовців³, С. Скрипник паралельно брав участь у відомому церковному з'їзді, який виступив за українізацію Православної церкви на Волині⁴.

Ставши послом, С. Скрипник почав підтримувати гасло боротьби за «внутрішню автокефалію» православних українців у межах Православної церкви в Польщі. Помірковане крило, репрезентоване УПРВ, залишалося на чолі руху аж до початку Другої світової війни. В одному з своїх листів посол С. Скрипник так оцінив роль українського православ'я в краї: «Церква взагалі, а на Волині спеціально, повинна стати чинником дальшого зросту національної свідомості нашого многострадального народу, а по-друге, – елементом, консолідуючим громадське життя та впроваджуючим до нього засади чесної етики, які єдині дадуть можливість розвіяти мряку короткозорого політиканства, що закриває не раз перед людьми навіть доброї віри остаточну ціль цілої нації»⁵. В обмін на політичну лояльність санаційна влада дозволила українцям проводити розмосковлення Православної церкви⁶. Розроблена Генриком Юзевським «волинська програма» передбачала проведення реформ «православної церкви на Волині у напрямку повернення до традицій соборності й зміни російського національного складу єпископату»⁷.

Свої погляди на проблему дерусифікації православ'я С. Скрипник виклав у інтерв'ю краківській газеті «Ilustrowany Kurjer

Codzienny» за 1932 р.: «Мушу спочатку спростувати популярну назву “українізація церкви”. Українці мають на увазі не українізацію церкви, але дерусифікацію Православної церкви на землях, заселених вірними української національності, а також повернення тих прав і традицій, які мала Православна церква в давній Речі Посполитій аж до кінця XVIII століття»⁸. Посол наголошував на тому, що УПЦ набагато старша від московської церкви, яка є її меншою сестрою. Він також окреслив основні вимоги руху за розмосковлення:

1. Якнайшвидше скликання Собору Православної церкви в Польщі за участі духовенства і мирян для юридичного врегулювання внутрішньоцерковних і державно-церковних відносин.

2. Збільшення кількості ієрархів української національності та призначення правлячим архієреєм Волинської єпархії єпископа-українця. Усунення росіян з церковної адміністрації на Волині і Поліссі.

3. Ведення місійної праці українськими священиками.

4. Викладання релігії українською мовою для дітей українців⁹.

Першою великою перемогою лідерів дерусифікації православ'я стала висвята українця Полікарпа (Сікорського) на вікарного єпископа Луцького. Адже єдиний український ієрарх у Православній церкві в Польщі архієпископ Олексій (Громадський) перебував на Гродненській кафедрі, і Волинь, 70% якої становили православні українці, не мала жодного свого архіпастиря.

На запрошення митрополита Варшавського Діонісія (Валєдинського) 10 квітня 1932 р. С. Скрипник взяв участь у єпископській хіротонії архимандрита Полікарпа у варшавському соборі св. Марії Магдалини¹⁰. За дорученням Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ) посол особисто виїхав до Жировицького монастиря і супроводжував єпископа до Луцька¹¹. Так зав'язалися дружні стосунки двох відомих осіб в історії українського православ'я.

Значну роль у релігійному житті краю відіграло Товариство імені митрополита Петра Могили, яке було засноване 19 листопада 1931 р. у Луцьку. Документи свідчать, що запрошення № 1 на установчі збори Товариства було адресоване саме послу С. Скрипнику¹². 14 грудня 1936 р. на загальних зборах відділу Товариства Могили в Рівному посол запропонував виробити план духовних бесід за участю духовенства, поширити діяльність організації серед

духовенства і мирян повіту, відкрити бібліотеку релігійної літератури, відновити видання часопису «За Соборність»¹³. Він брав активну участь у духовно-просвітницьких акціях рівненської філії, виступав із доповідями про український церковний рух у Другій Речі Посполитій, про долю Почаївської лаври¹⁴.

Найбільш резонансною акцією С. Скрипника, без сумніву, стала організована ним зі згоди Г. Юзевського так звана «Почаївська маніфестація» 10 вересня 1933 р.. З нагоди ювілею митрополита Діонісія (Валединського) у день св. Йова в Почаєві зібралось близько 20 тис. прочан. Українські парламентарі вирішили використати цю нагоду і провели контракцію. Під час мітингу, на якому виступали члени УПРВ, було розгорнуто жовто-блакитні прапори і транспаранти з вимогами українізації церкви та призначення українських єпископів. «Для вдумливого глядача було ясно, що ця маніфестація була добре наперед підготовлена, але вона ніколи не вдалася б, коли б не було для неї сприятливого ґрунту в самому тодішньому церковному житті, а головне – в його проводі... – писав митрополит Іларіон (Іван Огієнко). – Можна різно дивитися на цю протимосковську маніфестацію, але 15–20.000 учасників говорили про поважність її. Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато. Маніфестація відразу захопила всю Волинь і повторилася й потім по кількох катедральних містах, але в меншому розмірі. Стало ясно: не хочемо насильного москвофільства в Церкві! І це було рішуче домагання всієї Волині»¹⁵.

Безпосередній свідок тих подій М. Сивіцький писав: «Я не маю звички перед кимсь фіміамом кадити, але ж годі й правди не казати, що найбільше припала мені до душі соковита полтавська мова посла Скрипника...»¹⁶. У зв'язку з почаївськими подіями закономірно виникає запитання: хто ж був головним ініціатором маніфестації? На це питання спробував відповісти сам владика Мстислав: «Годі було чекати, аж Юзевський мене покличе і запропонує влаштування демонстрації. Насправді з'явилося до нього з власної волі аж трьох рабів Божих: інж. Сергій Тимошенко – голова Товариства ім. митрополита Петра Могили, проф. Іван Власовський, секретар цього ж Товариства, та посол Степан Іванович “другий” Скрипник... Я почав з того, що без контрдемонстрації тут не обійтись. Як звичайно, людей в Почаєві збереться багато, але все переважно з холодною кров'ю, треба її дещо підігріти. Це може зробити лише

молодь, тільки що вона до Почаєва не дуже рветься, радше обминає гніздо білогвардійщини, яке десятками літ калічило душу українського населення Волині й Полісся. Над участю молоді розгорнулася довгенька дискусія. Припинилася вона після моєї заяви, що відповідальність за спокійний перебіг української контрдемонстрації беру на себе»¹⁷. Зазначимо, що синьо-жовтий прапор, який майорів на лаврській дзвіниці, пошила дружина посла Іванна.

Резюмуючи, можна зробити висновок, що ініціатором Почаївської маніфестації виступило Товариство ім. Петра Могили, безпосередньою організацією займався Скрипник за сприяння воеводи Юзевського. У результаті, як згадував останній, «Діонісій програв. Тріумфував Скрипник і Українська репрезентація до сейму і сенату»¹⁸. У березні 1934 р. Синод призначив владика Олексія (Громадського) архієпископом Волинським і Кременецьким, що значно активізувало процеси розмосковщення. С. Скрипник став членом Митрополичої ради, очолюваної предстоятелем Православної церкви в Польщі¹⁹.

Варто підкреслити, що посол неодноразово зустрічався з волинським архієреєм з приводу українізації церкви. Зокрема, наприкінці серпня 1936 р. голова УПРВ просив С. Скрипника зустрітися з Громадським, який буде 1 вересня у Рівному, й «обговорити з владикою всі церковні справи, що вплинули до репрезентації і знаходяться у Вас»²⁰.

Митрополит Діонісій ще довго не міг змиритись із втратою найбільшої Волинської єпархії і виношував плани її повернення. УПРВ в одному з меморіалів до воеводи Г. Юзевського наводила численні факти втручання митрополита у внутрішнє життя єпархії. Крім того, українські парламентарі прагнули створити проукраїнську більшість у Св. Синоді через призначення владика Полікарпа на гродненську кафедру. Однак це їм не вдалося. Юзевський не був зацікавлений у посиленні українських елементів у всій Православній церкві, обмежившись волинським регіоном²¹.

Боротьба за українізацію церковного життя вимагала від посла неабиякої сміливості та рішучості. Періодично у нього траплялися конфлікти з зрусифікованим духовенством рівненського собору. С. Скрипник намагався перешкодити о. Н. Рогальському, який збирав підписи проти висвяти Полікарпа (Сікорського) на

єпископа. Щодо цього 3 квітня 1932 р. відбулися надзвичайні збори філії Товариства ім. Петра Могили в Рівному, на яких Степан Іванович охарактеризував архімандрита Полікарпа як «пастиря твердої віри, широкої богословської ерудиції та високої моральної якості, людину з широкими організаторськими здібностями та добрим серцем»²². Через антиукраїнську діяльність протоєрей Рогальський того ж року був переведений у Вільно.

На жаль, його наступник дотримувався таких самих поглядів. 19 червня 1934 р. у Рівненському соборі стався такий випадок: московські фанатики, відповідно налаштовані настоятелем храму о. Дмитром Сайковичем, ледь не кинулися на С. Скрипника з вигуками: «Убить его!» УПРВ негайно відреагувала на цю провокацію, провівши в Рівному посольське справоздавче зібрання, на якому посол склав звіт про події в соборі. З цього ж приводу була видана одноднівка «Волинські дзвони»²³. В окремих випадках послу доводилося боронити рідну церкву у судових інстанціях. 11-12 квітня 1933 р. він виступив свідком у Рівненському повітовому суді на захист парафіянина П. Колесника, який наважився співати в церкві с. Колоденка українською мовою²⁴.

Спочатку С. Скрипник окреслив стан православ'я у Польщі, 70% вірних якого становлять українці. Посол говорив про переважно російський характер ієрархії та вищого духовенства Волині, хоча Православна церква в Польщі є автокефальною. І далі продовжував: «Сама справа автокефалії Православної Церкви в Польщі, себто відділення її від колишньої Російської Церкви, окупилася кров'ю найшляхетнішого її ієрарха бл. пам'яті митрополита Юрія, який заплатив своїм життям лише за те, що був рішучим прихильником автокефалії, а за національністю був українцем». Він знову зупинився на вимогах руху за дерусифікацію церкви, зокрема, відзначивши «наближення церкви до народу, між іншим через добровільне, на бажання вірних, впровадження відправ у рідній мові українській, замість змосковщеної церковнослов'янської, не зрозумілої для нашого народу». Потім він висловив своє ставлення до інциденту в соборі, висновуючи, що «поведінка Колесника в церкві була пристойною, гідною святині»²⁵.

У 479 фондів (Волинське українське об'єднання, м. Рівне) Державного архіву Рівненської області є справа, в якій зберігаються численні скарги православних віруючих до посла Скрипника на священнослужителів, які перешкождали українізації богослужінь.

Так, парафіяни с. Дерев'яне Клеванської гміни просили «допомогти виполоти московські бур'яни, які глибоко запускають своє коріння на родючій українській ниві та вносять в українське національне життя нелад і неспокій... Досить московській гязі бути паразитом на живому українському тілі»²⁶.

Як справедливо стверджує В. Борщевич, «тривала боротьба призвела до перелому в першій половині тридцятих років. Тоді українцям удалося закласти основи національної ієрархії, українізувати богослужіння у 2/3 парафій єпархії, створити й відновити авторитетні церковно-громадські інституції, взяти керівництво єпархіальним життям у свої руки. ...Жодна інша сила на Волині не змогла здійснити того, що зробила УПРВ у міжвоєнний період у національно-церковному відродженні»²⁷.

Ревно захищаючи православ'я, Скрипник інколи робив досить нетолерантні заяви щодо інших конфесій. Зокрема, у серпні 1937 р. під час посольських віч у Тучині і Степані він негативно висловився про адептів євангельського реформатського руху, назвавши їх зрадниками. Тоді він обстоював максимум «для одного народу – одна віра»²⁸.

Православні українці впродовж 30-х років чекали реалізації задекларованої грамотою президента у 1930 р. ідеї врегулювання устрою Православної церкви, але так і не дочекались. Після проголошення грамоти скликання Собору відкладалося на далеку перспективу. Тому одна з головних вимог Почаївської резолюції 1937 р., прийнятої з ініціативи православних парламентарів, стосувалася помісного Собору²⁹. Посол С. Скрипник 10 липня 1938 р. склав «Інтерпеляцію Голові Ради Міністрів у справі неврегульованого дотепер правного становища Православної церкви в Польщі», в якій звернув увагу на важливість Грамоти президента Польщі про скликання першого помісного Собору. На його думку, цей акт був «висловом признання державою поваги й значення православного віросповідання в Польщі»³⁰. С. Скрипник детально зупинився на негативних наслідках насильницької конверсії українців на католицизм: «Усі ці явища зміцнили серед православного населення переконання, що акція навернення на католицизм, яку проводять деякі чинники і для успішності якої використовують не раз представників адміністрації на місцях, має за ціль не тільки збільшення числа римо-католиків, але й руїну та внутрішню дезорганізацію Православної церкви в Польщі.

Джерелом цих усіх жалюгідних явищ, згідно із загальним переконанням, є, в першу чергу, дотепер правно неврегульоване становище Православної церкви в Польщі, що використовують різні чинники із шкодою для держави і Православної церкви»³¹. Зрештою, автор дійшов висновку, що «уряд не має наміру в найближчому часі спрямовувати опрацьований проект статуту на законодавчий шлях»³².

У березні 1937 р. С. Скрипник узяв участь у кількогодинній нараді Г. Юзевського з архієпископом Олексієм та членами УПРВ. Предметом обговорення стало рішення Синоду, спрямоване проти українізації Служби Божої на користь полонізації. У зв'язку з цим ВУО видало меморіал волинському воєводі, а рівненське віче під проводом Скрипника ухвалило резолюцію з проханням скасувати ухвалу. Саме тоді він заявив, що на Волині українізовано 200 парафій³³. Завдяки громадському опору вдалося перешкодити реалізації ідеї «польського православ'я» на Волині³⁴.

Однією із найганебніших сторінок в історії Польщі – «форпосту християнства у Східній Європі» – стали безпрецедентні ревіндикаційні акції на Волині, Холмщині й Підляшші, пік яких припав на 1937–1939 рр.³⁵. Вони були логічним продовженням урядової політики насильницької національної асиміляції, полонізації і пацифікації українців. Найгучнішою стала справа ревіндикації с. Гриньки на Кременеччині за участю військових. Реалізація заходів щодо трансформації українського православ'я одразу викликала широкомасштабний протест українських парламентарів із виходом на закордонні мас-медіа.

1 лютого 1938 р. на засіданні сейму С. Скрипник першим вніс інтерпеляцію міністру внутрішніх справ. Повідомивши про ситуацію в Гриньках, він також наголосив на продовженні примусового навернення православних українців у католицизм у Ланівецькій та Білозірській гмінах Кременецького повіту, що «викликає велике занепокоєння серед місцевої православної людності, загроженої в основному своєму праві – свободі визнання». Населення ж запевняло, що «душі наші зістануться православними й українськими»³⁶. Посол просив перевірити всі факти і зробити відповідні розпорядження.

21 березня 1938 р. УПРВ видало 20000 листівок за редакцією С. Скрипника «В обороні свободи сумління» накладом Волинської духовної консисторії. У тексті містилась інформація про ревіндика-

ції і методи діяльності Корпусу охорони пограниччя (КОП). У цьому польська влада побачила ознаки злочину і за постановою суду листівки були конфісковані³⁷. На сьогодні дослідники сперечаються про те, хто ініціював масове навернення православних українців на католицизм. Ситуація ускладнюється тим, що не вдалося віднайти документів за підписом особи, яка санкціонувала ревіндикацію. Більша частина польських істориків схильна все пояснювати перегинами військових на місцях, українці вбачають у діях КОП цілеспрямовану політику керівництва держави. Принаймні, можна погодитись із думкою російського науковця Г. Матвеева, який доводить, що наказ видавали у найвищих військових колах Польщі³⁸.

У черговій сеймовій промові у лютому 1939 р. С. Скрипник знову порушив церковне питання: «20 років безправ'я і події в житті Православної церкви, які передували виданню декрету 1938 р., свідчили, що Православна церква в Польщі знаходиться зараз у стані цілковитої організаційної руїни»³⁹. Високо оцінивши факт прийняття декрету президента Польщі, який врегулював статус Польської автокефальної православної церкви, посол все ж назвав його одностороннім, оскільки він не привів до скликання помісного Собору. Раніше під час виступу у Бюджетній комісії Скрипник розцінив декрет як некорисний, бо він не створював умов для розвитку національних елементів у церкві, а це, у свою чергу, на думку посла, сприяло переходу українців на католицизм. Одночасно він пропонував створити самостійну Українську католицьку дієцезію⁴⁰.

Незважаючи на таку загрозову ситуацію, можливості Скрипника захищати інтереси Православної церкви та українського населення були досить обмежені та зводилися до усних або письмових протестів під час засідань сейму, у бюджетних комісіях, на зустрічах з представниками державної влади. Зокрема, 9 травня 1938 р. у складі волинської делегації він був прийнятий головою Ради міністрів генералом Ф. Славоу-Складковським, якого докладно поінформував про ревіндикацію на Волині і вручив йому меморіал. У перші дні липня 1938 р. посол Скрипник виступив проти підписання антиправославного договору Польщі з Ватиканом, знову вимагав імплементації грамоти президента 1930 р. Він навіть зауважив, що православ'я у нацистській Німеччині почувається краще, ніж у санаційній Польщі⁴¹. Проте всі меморан-

думи, протести та інтерпеляції до влади у кращому разі трохи стримували окатоличення, але зупинити його не могли. І річ зовсім не в тому, що Скрипник належав до угодовського табору, як пише греко-католик о. Орест Купранець⁴². Адже на протести самостійників з УНДО уряд теж не реагував. Повна відповідальність за ревідикацію лежить на польських державних чинниках. Така недалекоглядна політика невдовзі обернулася «Волинською трагедією» для обох народів.

Прагнув вплинути своїм авторитетом на припинення примусового прозелітизму і митрополит Діонісій. Під час архіпастирської візитації Волині 31 травня 1938 р. в Рівному йому влаштували небачену зустріч. За іронією долі з привітальною промовою до владики звернувся організатор Почаївської маніфестації. Скрипник висловив «велике задоволення й почуття радості, що митрополит прибув на Волинь, щоби своєю присутністю й авторитетом першоієрарха Церкви в Польщі зміцнити серця вірних, дати їм потіху й надію, зцементувати їх душі в любові та відданості до прадідівської віри, до рідної православної церкви»⁴³. Очевидно, небезпека втратити свою етноконфесійну ідентичність змусила тоді об'єднуватися разом православних і греко-католиків, українців і росіян. Свою роль відіграв той факт, що Варшавська митрополія того року виділила земельну ділянку для будівництва будинку Рівненської гімназії⁴⁴. 9 червня того ж року у Почаївській лаврі Скрипник брав участь у нараді під головуванням митрополита Діонісія у справі оборони православ'я, а 10 вересня особисто зустрічався з владикою у Варшаві, де вони погодились об'єднувати всіх православних для боротьби з ревідикацією⁴⁵.

У цей день С. Скрипник планував провести вже традиційне для почаївських прочан посольське віче, але повітовий староста його заборонив. Тому посол обмежився виголошенням короткої промови, закликаючи шанувати релігію, в якій були виховані. Останні слова були доволі символічні: «Хай живе Річ Посполита Польська Маршала Пілсудського!»⁴⁶ У Почаєві С. Скрипник поширив кількесот своїх інтерпеляцій у справі статусу церкви.

У пам'яті владики Мстислава назавжди залишилися сотні знищених поляками церков. І хоча митрополит Андрей Шептицький у всьому звинувачував масонів⁴⁷, посол розумів, що це була цілеспрямована акція польського режиму⁴⁸. Це стало одним із головних факторів, які вплинули на перехід С. Скрипника на

платформу УНДО у грудні 1938 р.⁴⁹ Урядову політику нищення православних церков зупинила тільки Друга світова війна.

Після анексії Західної України радянськими військами у вересні 1939 р. С. Скрипник змушений був разом з іншими українськими парламентарями залишити Львів і опинився в окупованому німцями Кракові, де працював у Допомоговому комітеті⁵⁰. Про цей період життя С. Скрипника до початку німецько-радянської війни маємо фрагментарні відомості, базовані переважно на наративних джерелах, а не на документах. У 1940 р. Степан Іванович проживав у Холмі і, за словами В. Кубійовича, «багато допомагав українській справі, використовуючи свій пост інспектора самоврядування...»⁵¹.

Перебуваючи у Холмі, С. Скрипник став членом Архієпископської ради при владіці Іларіонові (Огієнкові). Ця рада була створена ним 7 листопада 1940 р. як консультативно-дорадчий орган у важливих церковних і національних питаннях за участю духовенства і відомих світських осіб. Серед них – М. Мостович, Ф. Пекарський, В. Островський, Н. Квітка, А. Павлюк, І. Лютий, Н. Кибалюк, В. Соловій та інші. Засідання ради відбувалися під головуванням владіки Іларіона. Секретарем був В. Квасницький. На засіданнях 10 і 18 листопада, 1 грудня обговорювалися такі актуальні питання:

1. Залучення парафіяльного духовенства до культурно-освітньої праці на селі.
2. Підвищення національної свідомості кліру і парафіян через патріотичне проповідництво.
3. Заснування шкіл при монастирях, духовної академії в Холмі.
4. Поступова українізація богослужінь.
5. Створення правової комісії для розв'язання юридичних питань, зокрема, майнового характеру⁵².

Пізніше владіка Іларіон у своїх спогадах про цю інституцію писав: «Складалась вона з 25-30 найвидатніших духовних і світських осіб Холмщини й Підляшшя. Усі без виключення важливі справи йшли на розгляд Архієпископської ради як органа дорадчого. Це була дуже важлива інституція, так би мовити, церковний парламент, інституція, яка міцно зв'язала мене з нашою інтелігенцією, а інтелігенцію зв'язала з Церквою. Ані однієї важливої церковної справи не було в мене, яку я не віддавав би на попередній розгляд цього поважного органу, який завжди піддавав

мені цінну думку. Німці кілька разів наказували мені не збирати Архієпископської ради, але їхнього зарядження, щодо цього, я ніколи не виконував, – Рада й далі збиралася раз на 1-2 місяці»⁵³.

Важливою справою, до якої долучився С. Скрипник, стали спроби холмського громадсько-церковного осередку врегулювати юридичний статус Православної церкви в польському Генерал-губернаторстві. Річ у тім, що після початку війни Варшавська митрополія формально продовжувала жити за декретом президента Польщі від 18 листопада 1938 р. «Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви» та розпорядженням Ради міністрів від 10 грудня 1938 р. «Про визнання Внутрішнього статуту Польської автокефальної православної церкви»⁵⁴.

Делегація від Холмщини у складі С. Скрипника і журналіста Володимира Островського 29 квітня 1941 р. надіслала до Собору єпископів Православної церкви в Генерал-губернаторстві меморіал щодо розробки проекту нового статуту церкви. Православна громадськість зверталася до митрополита Діонісія з проханням прилучити до цього процесу світських представників пропорційно від кожної єпархії. В усній розмові з архієпископом Краківським і Лемківським Палладієм (Видибідою-Руденком) автори меморіалу висловили пропозицію сформувати комісію з п'яти православних українців. «Маючи на увазі ту обставину, що православне громадянство виявило велике заінтересовання справами Православної церкви і в відбудові автокефалічного устрою нашої Св. Православної церкви в Генерал-губернаторстві, було безперечно чинником конструктивним, і що всім православним українцям своя церква, відроджена на українських підвалинах, є дорога, немає перешкод, аби оминати громадський чинник в роботі по опрацюванню проекту внутрішнього статуту нашої Св. Автокефальної православної церкви», – писав Палладій до Діонісія⁵⁵.

Як бачимо, колишній посол намагався використати свій багатий досвід законотворчої роботи і боротьби за врегулювання статусу православ'я в Другій Речі Посполитій в нових умовах, пропонував свої послуги для церковних чинників у розробці проекту статуту Православної церкви в Генерал-губернаторстві. Невідомо, наскільки ці пропозиції були враховані митрополитом, але новий статут був прийнятий архієрейським Собором 30 листопада 1942 р. і затверджений окупаційною владою 19 січня 1943 р.⁵⁶

Безжалний «червоний терор» та переслідування релігії не могли викликати у західноукраїнського населення прихильного ставлення до радянської влади. Саме через це прихід німецьких військ сприймався спочатку як визволення. Особливо великі надії українська церковна еліта поклала на проголошене 30 червня 1941 р. відновлення Української Держави у Львові. Архієпископ Луцький Полікарп 10 липня 1941 р. звернувся з посланням до православного населення: «Оце на наших очах справедливість Божа сповнилася. Царство сатани валиться. По нашій звільненій українській землі несеться радісний гомін. В цю радісну хвилину український народ із наболілої душі шле щиру молитву-подяку Всевишньому за своє визволення від більшовицької влади і за своє спасіння. Перед нами у блискучому промені сходячого сонці сяє велика ідея – Один Бог, одна нація і спільна краща будучність. Сповнилась наша відвічна мрія. У городі князя Льва з радіовисильні несеться над нашими горами, нивами, ланами, над нашою так густо зрошеною кров'ю землею радісна вістка: проголошено самостійну Українську державу. Разом з українським народом радіє наша многостраждальна Церква. Відроджена у вільній Українській державі – Українська вільна Православна церква буде з народом одною нерозривною цілістю»⁵⁷.

Ейфорія перших місяців німецької окупації активізувала національно-церковні процеси, відкрилося широке поле діяльності для української інтелігенції. С. Скрипник одразу ж по відступі більшовиків поринув у активне церковне життя. Ідею автокефалії Православної церкви в Україні підтримала Українська рада довір'я на Волині (УРДВ). Зокрема, на засіданні 31 серпня – 1 вересня 1941 р. одним із головних було питання про стан православ'я на Волині та землях, «звільнених уже від безбожницької влади Москви». Учасники наради прийняли ухвалу, в якій наголошували, що стоять на тій непорушній основі, що церква в Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, має бути церквою національною й українською. Такою Православна церква може бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною⁵⁸. Стоячи на ґрунті закону 1 січня 1919 р. як державного акту, яким встановлено автокефалію Української православної церкви, УРДВ стверджувала, що осередок церковної влади незалежної церкви не може перебувати в руках чужої за кров'ю ієрархії та поза межами національної території. А

тому Рада рішуче виступала проти будь-яких спроб залишити УПЦ в юрисдикції Московського патріархату, а також «проти спроб підпорядкувати українську церкву чужій Варшаві й сумної пам'яті Варшавській митрополії». До часу скликання Всеукраїнського церковного собору учасники наради вважали за необхідне обрати Тимчасову адміністрацію УПЦ на звільнених теренах, яка вела б справи Церкви з забезпеченням національного її характеру та скликала б Собор у Києві⁵⁹. Як впливає з цієї ухвали, С. Скрипник у перші місяці окупації виступав за незалежність Української церкви від будь-яких релігійних центрів і, правдоподібно, сподівався на допомогу німецької влади в імplementації ідеї помісної церкви.

Рівненський часопис «Волинь», засновником якого був С. Скрипник, значну увагу приділяв релігійно-церковним процесам в Україні. 7 грудня 1941 р., одночасно з публікацією інтерв'ю з окружним комісаром В. Беером, у якому той декларував нейтральність німецької влади щодо «розв'язки церковних справ», що вона «вповні залишала українському громадянству», «Волинь» помістила передовицю С. Скрипника «На часі», де йшлося про відродження УАПЦ. Автор висловив стурбованість тим, що в «Україні не існує досі єдиний правнодіючий зверхній церковний орган, який відповідав би потребам і стремлінням українського народу»⁶⁰.

Степан Іванович виступив із гострою критикою діяльності архієпископа Кременецького і Рівненського Олексія (Громадського) і засудив рішення українських єпископів Російської православної церкви, які 18 серпня 1941 р. на таємному Обласному соборі у Почаївській лаврі ухвалили залишитися в канонічній єдності з Московським патріархатом на правах автономії. Свою позицію С. Скрипник аргументував, покликаючись на постанови єпископської ради при владіці Полікарпові та Рівненської церковної ради, які наприкінці листопада того ж року засудили створення Автономної православної церкви (АПЦ).

Автор переконував, що «оздоровлення відносин у церковному житті прийде тільки тоді, коли негайно, згідно зі святими канонами нашої Церкви й у порозумінні з німецькими державними чинниками, буде створений на Україні авторитетний церковно-адміністративний орган на чолі з єпископом-українцем, що користатиме з довір'я цілого українського громадянства. До

обов'язків того єпископа належатиме: утримання зв'язку з Православною автокефальною церквою в Генеральному губернаторстві як найближчим нам правнодіючим церковним центром, що серед своєї ієрархії має двох архієпископів українців, унормування відносин у самій церкві в Україні, очищення її від шкідливого елементу та допровадження до скликання Собору незалежної Української автокефальної православної церкви, бо тільки й тільки таку церкву прийме український народ»⁶¹. Останні слова Скрипника свідчать про зміну підходів до юрисдикційно-канонічного статусу УПЦ, яка тепер повинна була б перебувати під омофором варшавського митрополита Діонісія.

Стаття Скрипника викликала широкий резонанс у суспільстві, передруковувалася в інших періодичних виданнях, знайшла підтримку серед волинського духовенства. Зокрема, настоятель млинівської парафії о. Соловій повністю погоджувався з думками автора і закликав розбудовувати рідну церкву під омофором владики Полікарпа⁶². Варто відзначити, що поки прихильники автокефалії дискутували і з великим запізненням засуджували діяльність АПЦ, найбільш сприятливий час для відродження УАПЦ було втрачено. Натомість його продуктивно використали автономісти для інституалізації своєї церкви.

Необхідно зауважити, що Степан Іванович як видавець «Волині» намагався всіма можливими засобами підтримати відродження Української церкви. Так, у двадцятих числах лютого 1942 р. він дістав подяку за підписом члена Луцької духовної консисторії протоієрея М. Малюжинського та її секретаря Є. Тиравського за пожертву 5 тисяч карбованців на діяльність Адміністрації УАПЦ⁶³. Іншою важливою справою був задум видання сакральних текстів українською мовою для потреб церкви на Сході. Про це у листі 17 квітня нагадував С. Скрипнику владика Полікарп: «Ще раз пишу Вам і прошу Вас – друкуйте св. Євангелію. Це важніше навіть ніж “Волинь”. Мушу Вас запевнити, як єпископ-українець, котрому на серці лежить духовний добробут українського народу. Крім того, поспішіть з кліше для св. Антимінсів, бо з Києва кричать гвалт – давайте антимінси. Взагалі треба з цим поспішити, бо і так ідуть нарікання, що нічого нема і дістати, мовляв, неможливо, а українські діячі і ухом не ведуть»⁶⁴. Однак жорсткий контроль нацистів над роботою видавництва та відхід С. Скрипника від керівництва ним завадили реалізувати вкрай необхідну справу.

Організація УАПЦ пов'язана з активною діяльністю української інтелігенції, яка відкидала можливість підпорядкування православних парафій України Московській патріархії. Відразу після встановлення німецької окупаційної влади в багатьох місцевостях України почали стихійно виникати самодіяльні громадсько-церковні організації, які найчастіше називалися парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями. У великих містах вони, як правило, називалися церковними радами. Наприкінці 1941 р. у містах України функціонувало вже 8 єпархіальних церковних рад. Колишні церковнослужителі та православні інтелігенти, котрі переважали в їхньому складі, дбали про приміщення для богослужінь, а також про все інше, необхідне для організації повноцінного парафіяльного життя⁶⁵.

Восени 1941 р. виникла Українська церковна рада в Рівному під керівництвом уенерівця адвоката Івана Карнаухова. Активний учасник тих подій Юрій Мулик-Луцик доволі скептично ставився до його діяльності на цій посаді⁶⁶. Сам С. Скрипник називав себе заступником голови ради і зв'язковим із Київською церковною радою, очолюваною М. Рибачуком, а згодом – П. Руденком⁶⁷.

Отже, з самого початку німецької окупації України в середовищі української інтелігенції виник потяг до створення Української автокефальної православної церкви, яка була би повністю незалежна від будь-якого закордонного релігійного центру.

На сьогодні більша частина дослідників пов'язує виникнення УАПЦ формації 1942 р. з так званим декретом митрополита Діонісія від 24 грудня 1941 р.. Разом із тим, цей важливий документ ще не був введений до наукового обігу. Під час архівних пошуків у Варшаві автору вдалося віднайти копію листа владики Діонісія до архієпископа Полікарпа, в якому повідомлялося: «На просьбу православних Церковних Рад Волині від 14 грудня ц.р., я постановив утворити Тимчасову Адміністрацію нашої Св. Автокефальної Православної Церкви на визволених українських землях. Тимчасовим Адміністратором призначаю Ваше Високопреосвященство і прошу Вас співпрацювати з Високопреосвященнішим Архієпископом Александром. Про всі Ваші проекти й розпорядження прошу негайно мене сповіщати для надання їм остаточної канонічної санкції»⁶⁸. Як бачимо, це розпорядження митрополита Діонісія вважається безпосереднім відгуком на рішення «Всеукраїнського церковного собору», що відбувся 13

грудня 1941 р. (інша назва – «Нарада представників церковних рад Волині»). Насправді йшлося про нашвидкуруч зібрану конференцію Рівненської церковної ради, на якій було засуджено діяльність архієпископа Олексія, ухвалу Почаївського собору щодо автономного статусу Православної церкви в Україні, прийнято звернення до митрополита Діонісія⁶⁹.

Із авторитетних свідчень Ю. Мулика-Луцика, який був свідком подій, пов'язаних зі встановленням Адміністрації, та виявлених в останні роки архівних документів стає зрозумілим, що проблеми українського православ'я надзвичайно турбували діячів УНР на чолі з Андрієм Лівичим, які у Варшаві мали великий вплив на митрополита Діонісія. Вони уважно стежили за всіма подіями православного церковного життя на теренах рейхскомісаріату «Україна» і, знаючи, що Діонісію заборонено втручатись у церковні справи поза Генеральним губернаторством, доклали чимало зусиль для того, щоб отримати у Берліні дозвіл включити до його юрисдикції православні громади з українських земель. Хоча 21 листопада 1941 р. такий дозвіл ними був отриманий, але вже 21 листопада членам делегації Варшавської митрополії у Берліні єпископу Люблінському Тимофію (Шреттеру) і професору Олександру Лапинському роз'яснили, що, по-перше, встановлюється лише «Тимчасова Адміністрація», а, по-друге, її діяльність повністю залежатиме від волі й відповідних розпоряджень Е. Коха⁷⁰.

Нарада університетів 30 листопада у Варшаві за участю А. Лівичького і владика Палладія (Видибіди-Руденка) прийняла рішення про підтримку кандидатури архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) на Адміністратора. Він був єдиним в Україні архієреєм-українцем, який залишився вірним митрополиту Діонісію⁷¹. Важливо відзначити, що останній іще 13 листопада на прохання Київської церковної ради благословив Полікарпа здійснити архіпастирський візит у Київ і навіть висвятити разом з Олександром нового єпископа⁷². Оскільки діячами УНР у Варшаві було визнано, що «незручно» призначати його «не з волі свого народу», то й було організоване засідання «Наради представників церковних рад Волині» в Рівному 13 грудня⁷³.

На початку засідання голова Рівненської церковної ради І. Карнаухов намагався висунути на Київську митрополічу кафедру кандидатуру архієпископа Іларіона (Огієнка), якого підтримували холмські церковні організації, Київська церковна

рада і навіть митрополит А. Шептицький⁷⁴. Але окупанти, керуючись директивами своїх керівників про недопущення утворення єдиної церкви, не дозволили Іларіону (як і решті ієрархів) переїздити з Генерал-губернаторства в Україну. Тому після тривалого обговорення С. Скрипник, який «вже мав досить тієї нереальної “дискусії” над питанням, чи було “канонічно”, чи “неканонічно”, встав і експромтом заявив трохи зденерованим тоном: “Що це балачка? Берлін не пустить Іларіона на Україну. Якщо це всім ясно, то я пропоную замкнути дискусію на цю тему!”⁷⁵. Після цього кандидатуру Полікарпа підтримала більша частина учасників наради.

У результаті була створена комісія у складі С. Скрипника, Н. Кибалюка, М. Середюка та Ю. Мулика-Луцика, яка 14 грудня 1941 р. підготувала лист уповноважених від церковних рад Волині до митрополита Діонісія, в якому висловлювалося прохання: «1) вжити всієї своєї влади в церкві і всіх можливих засобів до припинення розкладкової в церкві діяльності архієпископа Олексія, цілковито до усунення його з кафедри та приділення до якогось з монастирів, при чому запевнюємо Ваше Блаженство, що в своєму рішенні Ви можете опертися на однозгідну думку українського православного громадянства, організованого в церковних радах Рівного, Дубна, Кременця, Луцька; 2) доручити тимчасове адміністрування Православною церквою на українських землях, звільнених від більшовицької влади, архієпископові Луцькому і Ковельському Полікарпові, при якому зараз вже є і надалі повинна бути єпископська рада з представників духовенства і мирян, голос якої, згідно давніх соборних українських традицій в церкві, мусить мати все своє значення в питаннях церковно-адміністративного характеру; 3) поблагословити архієпископам Полікарпові і Олександру Поліському висвячувати єпископів українців для делегації їх в цілі виконання архіпастирських обов'язків на Схід»⁷⁶.

Дізнавшись про те, що 8 грудня 1941 р. єпископи Автономної православної церкви запросили владу Іларіона на київську кафедру, керівники Рівненської церковної ради 22 грудня прийняли постанову про підтримку цього рішення і просили варшавського митрополита благословити виїзд Огієнка до Києва⁷⁷. Однак цим прагненням, доводить Н. Стоколос, завадила не стільки конкуренція серед українських ієрархів, скільки політика німецької

окупаційної влади, яка не тільки не дала дозволу на приїзд архієпископа Іларіона в Україну, але й зробила все можливе, щоб жоден із православних владик не посів цієї кафедри⁷⁸.

Зі створенням Адміністрації Варшавської митрополії в українських землях було започатковано процес конституювання УАПЦ. В українській церковній історіографії на означення цієї еклезіальної структури утвердився термін «УАПЦ формації 1942 р.». Його часто використовував у своїх працях І. Власовський на противагу «УАПЦ формації 1921 р.»⁷⁹. Ю. Мулик-Луцик вважав, що ці поняття вперше вжив о. д-р М. Соловій у додатку до праці митрополита В. Липківського «Відродження церкви в Україні 1917–1930» (Торонто, 1959 р.)⁸⁰. Однак поділ УАПЦ на дві формації зустрічається у лексиці автокефального духовенства ще з другої половини 40-х років ХХ ст.⁸¹.

Дозволимо собі не погодитись із твердженням О. Хомчук, що «ніде в документах того часу не йдеться інакше, як про “Святу Православну Автокефальну Церкву на визволених українських землях”... Отже, митрополит Діонісій розбудував єпархію для українців на території України. Про жодне *створення* єпископами від АПЦ Польщі Української автокефальної православної церкви в Україні не йшлося. Це була легенда, вигадана лояльними істориками для нового проводу Української автокефальної православної церкви вже після війни»⁸². Дослідниця дотримується думки про те, що в роки окупації УАПЦ діяла відповідно до внутрішнього статуту Православної церкви в Генерал-губернаторстві. Фактичну самостійність Адміністрації заперечували С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик⁸³.

На наш погляд, більш переконливою виглядає позиція І. Власовського, який дійшов висновку, що юрисдикція митрополита Діонісія «зводилася властиво до духовної опіки над Українською автокефальною (de facto) церквою»⁸⁴. Він також зазначає, що 28 липня 1942 р. Адміністрація УАПЦ надіслала у рейхскомісаріат «Тимчасовий Статут Православної Автокефальної Української Церкви», і дає детальну характеристику цього документа⁸⁵. Копія статуту, яким керувалась УАПЦ у своїй діяльності до скликання першого помісного Собору, збереглася в Архіві Варшавської митрополії. Заслуговують на увагу деякі положення документу, які оминув І. Власовський. По-перше, як зазначалось у ньому, церква «в своїм внутрішнім житті користується з цілковитої вільності

управління в межах праводавства державного, а зокрема цього статуту». По-друге, владика-адміністратор «має права обласного митрополита, себто являється згідно 34 прав[ила] апостольського першим єпископом, зверхнім управителем і представником у всіх зовнішніх і внутрішніх відносинах церкви»⁸⁶. Отже, останнє дозволяє стверджувати, що лідери національно-церковного руху бачили рідну церкву помісною, оскільки без незалежного архієрея не може бути автокефалії.

При цьому владика розуміли вразливість статусу УАПЦ, яка потребувала визнання Вселенського православ'я. Через це 18 грудня 1942 р. архієпископ Никанор писав митрополиту Діонісію: «Чи не вважали би Ви, Ваше Блаженство, за своєчасне і слушне занотифікувати Українську православну церкву у інших сестер-церков як рівнорядну автокефальну одиницю. Одночасно, річ очевидна, прийшлося б Вам, як первоієрарху і голові матірної церкви нашої, поблагословити Українську православну церкву на автокефальне життя, поки ще дорогою радіовою «червоний патріарх» не поблагословив на таке життя нашого московського одламу»⁸⁷. Ще наприкінці грудня 1941 р. владика Палладій заявив, що у зв'язку з відсутністю української державності Фанар не зможе надати автокефалію УПЦ. Допомогти у цьому питанні зможе тільки владика Діонісій, проголосивши себе митрополитом Київським і всієї України⁸⁸.

У свою чергу митрополит Варшавський повідомляв, що Константинопольський патріархат з великим зацікавленням спостерігає за подіями в церковному житті України і підтримує «церковно-канонічну лінію» Діонісія. Останній наполягав на тому, що автокефалія повинна здобуватися винятково канонічним шляхом на основі патріаршого і синодально-канонічного Томосу Вселенської патріархії 1924 р., але не запропонував жодної моделі конституювання помісності Української церкви, чекаючи на завершення війни⁸⁹. До речі, як вважає о. Т. Міненко, саме різні погляди православних ієрархів на автокефалію Польської церкви стали центром розбіжностей і справжньою причиною інституційного розколу в українському православ'ї, що виявилось в антагоністичних концепціях церковного відродження в Україні владик Діонісія, Іларіона й Олексія⁹⁰.

Термін «УАПЦ» у різних варіаціях (УПАЦ, ПАУЦ, УАЦ) був домінуючим не тільки у публіцистиці того часу, а й у документаль-

них джерелах німецького й українського походження. Не випадково в «Акті поєднання» автокефалістів і автономістів від 8 жовтня 1942 р. фігурувала назва «Українська автокефальна православна церква»⁹¹. Офіційний предстоятель Української церкви владика Діонісій не мав можливості здійснювати будь-які канонічно-ієрархічні функції. Тому, незважаючи на те, що формально УАПЦ перебувала у складі Православної церкви в Генерал-губернаторстві, можна вважати її самодостатнім еклезіальним організмом зі своїм собором єпископів на чолі з Полікарпом (Сікорським). Головні обмеження в діяльності церкви виходили не від варшавського митрополита, а від рівненського рейхскомісара. Таким чином, декрет Діонісія від 24 грудня 1941 р. став першим кроком на шляху до організаційного оформлення УАПЦ як помісної церкви з канонічним єпископатом. Іншого варіанту розвитку подій, враховуючи відсутність власної державності, в тих умовах просто не існувало. Це було значне досягнення українського автокефального руху після неоднозначних спроб започаткувати власну ієрархію у 1921 р..

С. Скрипник брав активну участь не тільки в конституюванні Української церкви, а й був прилучений до екуменічного діалогу. Наприкінці 1941 р. глава Греко-католицької церкви А. Шептицький окреслив своє ставлення до розділення українських християнських конфесій, його негативний вплив на суспільно-політичну ситуацію й особисте бачення шляхів виходу з гострої кризи. Митрополит так і не отримав конструктивних відгуків на свій архієрейсько-пастирський лист до православних владик з приводу церковного поєднання. Тому після цього він звернувся з подібними пропозиціями до ряду провідних українських світських діячів з тим, щоб цей заклик був доведений до широких верств населення.

У листі від 20 січня 1942 р. до «Високоповажного Добродія» С. Скрипника А. Шептицький запрошував його до співпраці у справі церковно-релігійного порозуміння між греко-католиками і православним. Митрополит убачав його у формі створення патріархату в Києві на чолі з православним архієреєм, «з'єднаним вселенською церквою, і наша ціла церковна провінція Галицька була б йому підчинена»⁹². Цього листа, на думку Н. Стоколос, яка віднайшла і опублікувала епістолярій, С. Скрипник тоді не дістав, і тому українська громадськість про наміри, зусилля та сподівання митрополита Андрея щодо об'єднання Церков-сестер дізналася лише через десятиріччя⁹³. Разом із тим, німецький історик Ф. Гейер

наводить слова С. Скрипника, який не міг не знати про ініціативи святоюрського владики: «Акція була передчасна і залишиться безрезультатною; постріл у повітря. Шептицький втратив багато зі свого авторитету. Він не знав України і вважав, що тут після більшовицького знищення залишилось вільне поле. Але так не було»⁹⁴. Православні не вірили у щирість митрополита і трактували його зусилля як замасковану спробу використання розходжень у послабленій радянською владою УПЦ.

Отже, С. Скрипник брав активну участь у національно-церковному русі за дерусифікацію Православної церкви в Польщі. Він постійно виступав на захист прав православних українців, був одним із організаторів Почаївської маніфестації і активним захисником православ'я під час ревіндикаційної акції. Беззаперечною є заслуга посла у тих успіхах, яких пощастило досягти в українізації церкви у середині 30-х років ХХ ст.. Вони заклали підвалини для інституалізації українського православ'я в період Другої світової війни. С. Скрипник приділяв значну увагу релігійним питанням, одразу виступив за необхідність відродження УАПЦ і став безпосередньо причетним до появи декрету митрополита Діонісія про створення Адміністрації Варшавської митрополії в українських землях, очолюваної владикою Полікарпом. Тому, мабуть, не випадково А. Шептицький запрошував С. Скрипника як авторитетного громадсько-політичного діяча долучитися до справи поєднання церков київської традиції. Попереду його чекав нелегкий шлях архіпастирського служіння. Втім, це вже тема окремого дослідження...

ПРИМІТКИ:

¹ Мстислав, митрополит. Квітка на могилу Олександра Лотоцького // Лицар праці і обов'язку: Зб., присвячений пам'яті проф. О. Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 117.

² Zięba A. Skrypnik Stepan // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1998. – Т. 38. З. 3 (158). – С. 410; Ткачук А., Петрів І. Мстислав – Патріарх Київський і всієї України: історичний портрет. – К., 1993. – С. 6.

³ Скрипник Ст. Прогулка до Чарукова // Народний Вісник (Луцьк). – 1927. – Ч.10. – С. 11.

⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 699. – Арк. 91-92.

⁵ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 32.

⁶ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000. – С. 76.

⁷ Kęsiek J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. – Wrocław, 1995. – S. 76; Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 95.

⁸ Pustrowany Kuryer Codzienny (Kraków). – 1932. – № 258. – S. 2.

⁹ Там само.

¹⁰ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 6; Українська нива (Луцьк). – 1932. – Ч. 17. – С. 1.

¹¹ Українська нива. – 1932. – Ч. 18-19. – С. 2.

¹² Борщевич В. Мстислав I – Патріарх Київський і всієї України та Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, б.р. – С. 215.

¹³ ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 851. – Арк. 26.

¹⁴ Борщевич В. Українське церковне відродження... – С. 86-87.

¹⁵ Огієнко І. Свята Почаївська Лавра. – К., 2004. – С. 407-409.

¹⁶ Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – К., 2002. – С. 55.

¹⁷ Цит. за: Там само. – С. 61.

¹⁸ Józewski H. Zamiast pamiątki // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1982. – Т. 60. – S. 70.

¹⁹ Скрипник Степан // Довідник з історії України. – Київ, 1999. – Т. 3 (Р-Я). – С. 192; Zięba A. Skrupnyk Stepan... – S. 411.

²⁰ ДАВО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 280.

²¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). – Z. Ministerstwo spraw wewnętrznych. – Sygn. 1048. – К. 1-5.

²² Українська нива. – 1932. – Ч. 15-16. – С. 3.

²³ ААН. – Z. Urząd Wojewódzki Wołyński (далі – UWV). – Sygn. 979/21. – К. 26, 31; ДАВО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-11; ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3.

²⁴ Борщевич В. Українське церковне відродження... – С. 77.

²⁵ Українська нива. – 1932. – Ч. 18-19. – С. 4.

²⁶ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 9.

²⁷ Борщевич В. Українське церковне відродження... – С. 52.

²⁸ ААН. – Z. UWV. – Sygn. 979/36. – К. 128; Волинське Слово. – 1937. – Ч. 28. – С. 3.

²⁹ ААН. – Z. UWV. – Sygn. 979/36. – К. 148-149; Волинське Слово. – 1937. – Ч. 27. – С. 1; Савчук Б. За Українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20-30-ті роки ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 55.

³⁰ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.

³¹ Там само. – Арк. 2.

³² Там само. – Арк. 1.

³³ ААН. – Z. UWV. – Sygn. 979/36. – К. 38.

³⁴ Церква і Нарід (Кременець). – 1937. – Ч. 8. – С. 304; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. 4: (ХХ ст.), Ч. 2. – С. 159-163.

³⁵ Детальніше про це див.: Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.). – Рівне, 2003. – С. 219-236.

³⁶ Власовський І. Нарис... – С. 141, Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – С. 556-559.

³⁷ ААН. – Z. UWV. – Sygn. 979/40. – К. 61.

- ³⁸ Matwiejew G. Akcja «rewindykacji» na Wołyniu w końcu lat 30-tych XX wieku // *Przegląd Wschodni*. – 1999. – T. V.Z. 4. – S. 686-687.
- ³⁹ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP (далі – SSS), 13 posiedzenie z dnia 20 lutego 1939 r., i. 142.
- ⁴⁰ Centralne archiwum wojskowe w Warszawie (далі – SAW). – Z. Generalny inspektorat sii zbrojnych. – Sygn. I 302.10.24. – K. 61.
- ⁴¹ SSS, 85 posiedzenie z dnia 6 lipca 1938 r., i. 29-32.
- ⁴² Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі: 1918–1939. – Рим, 1974. – С. 130.
- ⁴³ Цит. за: Власовський І. Нарис... – С. 146.
- ⁴⁴ Слово (Варшава). – 1938. – № 17-18. – С. 1.
- ⁴⁵ Кучерпа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). – Луцьк, 2001. – С. 140.
- ⁴⁶ SAW. – Z. DOK II. – Sygn. I 371.2.174. – Z. 10, S. 24.
- ⁴⁷ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – 2-ге вид. – Вінніпег; Торонто, 1989. – С. 402.
- ⁴⁸ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2.
- ⁴⁹ Zarowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. – Lublin, 2000. – S. 96.
- ⁵⁰ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії: 1939-1941. – Чикаго, 1975. – С. 414-415.
- ⁵¹ Там само. – С. 390.
- ⁵² Рада Архієпископа Холмського й Підляського // *Краківські вісті* (Краків). – 1940. – Ч.146. – 17 груд. – С. 3.
- ⁵³ Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // *Віра й Культура* (Вінніпег). – 1967. – Ч. 6-7. – С. 5.
- ⁵⁴ Детальніше про це див.: Derdej P. Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej. – Warszawa; Białystok, 2005. – S. 25-27; Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). – Kraków, 1996. – S. 83-91.
- ⁵⁵ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (далі – AWMP). – Sygn. 1029-R11-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
- ⁵⁶ Ibidem; Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). – Тогуń, 1988. – S. 90.
- ⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2; Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 т. – Вінніпег, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – С. 476.
- ⁵⁸ Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004. – С. 654.
- ⁵⁹ Волинь (Рівне). – 1941. – Ч. 2. – 7 верес. – С. 2.
- ⁶⁰ Скрипник С. На часі // *Волинь*. – 1941. – Ч. 22. – 7 груд. – С. 1.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² ДАРО. – Ф. Р-280. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19-24.
- ⁶³ Там само. – Спр. 3. – Арк. 52; *Хроніка* // *Волинь*. – 1942. – 5 берез. – С. 4; Борщевич В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004. – С. 303.
- ⁶⁴ ДАРО. – Ф. Р-280. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53.

- ⁶⁵ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 317.
- ⁶⁶ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 498.
- ⁶⁷ Мартирологія... – С. 737.
- ⁶⁸ АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁶⁹ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 506.
- ⁷⁰ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 318.
- ⁷¹ Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег; Львів, 2000. – Т.1. – С. 299–301.
- ⁷² ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 29-31, 75.
- ⁷³ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 503-509.
- ⁷⁴ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 321.
- ⁷⁵ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 507.
- ⁷⁶ Лист підписали І. Карнаухов, Ф. Кульчицький, Б. Козубський, І. Власовський, У. Самчук, прот. М. Малюжинський, Ф. Польовий, П. Бульба, Ф. Мороз: АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁷⁷ ДАРО. – Ф.Р-281. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11; АWMР. – 1931-RII-6D (Generalna Gubernia. Cerkiew ukraińska).
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 42; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 322.
- ⁷⁹ Власовський І. Нарис... – С. 365, 371.
- ⁸⁰ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 546.
- ⁸¹ Див., наприклад, епістолярії владика Сильвестра (Гаєвського): Листування Митрополита Іларіона (Огієнка) / о. Ю. Мицик (упоряд.). – К., 2006. – С. 452.
- ⁸² Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання». – Чикаго, 2002. – С. 297.
- ⁸³ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 539.
- ⁸⁴ Власовський І. Нарис... – С. 226.
- ⁸⁵ Там само. – С. 226-227.
- ⁸⁶ АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 28-30.
- ⁸⁹ АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁹⁰ Про це детальніше див.: Міненко Т., о. Православна Церква в Україні. – С. 11, 217-240; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 301-311.
- ⁹¹ Мартирологія... – С. 730.
- ⁹² «Треба нам єдності...» // Людина і світ. – 1993. – № 4-5. – С. 2-3; ДАРО. – Ф.Р-281. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 34.
- ⁹³ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 330.
- ⁹⁴ Neyser F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine: von 1917 bis 1945. – Köln-Braunsfeld, 1953. – S. 179.